

Luka Bogdanić

***Oktober 1917:*
revolucija, diktatura
proletarijata i
hegemonija u
Lenjina i Gramscija**

SAŽETAK

Namjera ovog rada je pokazati osnovne okosnice — korelacije i razlike — Lenjinovog i Gramscijevog promišljanja pojma hegemonije, ideologije i revolucije. Lenjinova promišljanja socijalne revolucije podrazumijevaju kritiku historijskog i ekonomskog determinizma, odnosno promišljanje o pitanju autonomije superstruktura. Na tragu Lenjina, Gramsci u drugom vremenu i drugom kontekstu, u svojim *Zatvorskim bilježnicama*, analizira uvjete i mogućnosti socijalne revolucije razvijajući pri tome složen konceptualni instrumentarij. Ambicija rada je dakle pokušati pomoću Gramscija odrediti teorijsko-praktičnu originalnost Lenjina, ali i pokazati Gramscijev iskorak u odnosu na Lenjinovu misao. Istovremeno, želi se naznačiti osnovne smjernice po kojima bi se trebala razvijati anti-pasivna revolucija. ➤➤

ABSTRACT

October 1917: Revolution, Dictatorial Proletariat, and Hegemony in Lenin and Gramsci

The paper discusses the fundamental axes—correlations and differences—of Lenin’s and Gramsci’s reflections on revolution. The constitutive elements of Lenin’s reflection on social revolution entail a critique of historical and economic determinism and questioning the autonomy of superstructures. Following Lenin’s doctrine of revolution, Gramsci, at another time and in another context, develops in his *Prison Notebooks* an autonomous and original reflection on the possibilities of social revolution, working out complex conceptual. The aim of this paper is to determine, with Gramsci, the nature and originality of Lenin’s theoretical and practical work, and also to indicate the progress of Gramsci’s reflexions in relation to Lenin’s. ➤➤

“Lenjin je [...]
izvodeći
u ljude
red bivših pješaka,
bio otac
radničkoj — ljudskoj
diktaturi
nad erom kapitala
tamnica i šaka.”

— V. Majakovski, Vladimir Iljič. Lenjin, 1924.

Prolog

Namjera ovog teksta je pokušati interpretirati teorijsko-praktički doprinos Vladimira I. Lenjina promišljanju revolucije koristeći u tom pokušaju kao nit vodilju Gramscijeve analize Lenjina. S obzirom da je odnos Lenjin–Gramsci izrazito složen te da određeno strukturiranje tog odnosa implicira i određeno poimanje samog Gramscijeva djela, treba naglasiti da tema ovoga rada nije problematika ispravnog (filološkog, kronološkog i konceptualnog) postavljanja tog odnosa. Namjera je puno skromnija, ali istovremeno dvostruka. S jedne strane, radi se o pokušaju da se ukaže na neka od bitnih teorijskih mjesta u Lenjinovu djelu koja su inspirirala Gramscijevo promišljanje; s druge strane, namjera je prikazati što je Gramsci smatrao najproduktivnijim i konceptualno inovativnim u Lenjinovoj misli i djelu. Pri tome, naglasak je na problematici odnosa revolucije i filozofije. Drugim riječima, radi se o pokušaju čitanja (svakako, parcijalnog) Lenjinovog djela, kako teorijskog tako i praktičnog, pod prizmom Gramscija, ali djelomično i vice versa. Odnosno, radi se o pokušaju razjašnjavanja jednog autora putem drugog osvjetljavajući ih zrcalnim svjetlom Oktobarske revolucije. Utoliko, nije namjera ovog teksta ulaziti u problematiku je li Gramsci talijanski nastavljajući Lenjina, što je bila teza Palmira Togliattija⁰¹, niti je namjera zastupati

01 Tako je Togliatti pisao 1957: “Gramsci je prvi shvatio fundamentalni konstitutivni element lenjinizma, odnosno da je Lenjin formulirao teoriju revolucije na takav način da je izvršio radikalni prekid sa svim pedanterijama koje su reformisti proturali kao marksizam” [P. Togliatti, Il leninismo nel pensiero e nell’azione di Antonio Gramsci (1972), str. 148. Isto tako pisao je da je marksizam Gramscija “nov i aktualan [...] jer

neku od mogućih teza “o prirodi” i vrsti Gramscijevog marksizma. Ne želimo ulaziti u polemiku o tome je li Gramsci bio prvenstveno, ako ne i samo, teoretičar nadgradnje, kao što je tvrdio Norberto Bobbio⁰², niti ulaziti u pitanje o odnosu Sorel–Gramsci, tj. analizirati koliko je “duh podjele” Julienu Sorela utjecao na Gramscijevo poimanje hegemonije, kao što je to na primjer učinio Nicola Badaloni⁰³, ukazujući pri tome na bitne autonomne momente u razvoju Gramscijeve misli naspram Lenjina.

Pretpostavka ovog rada je da kako god se poimalo i interpretiralo Gramscijevo djelo, evidentno je da su Lenjin i Oktobarska revolucija nezaobilazna historijsko-problemska čvorišta razvoja Gramscijeve misli, kako prije tako i za vrijeme zatvora.

Ako se uzme u obzir da Gramsci nije banalni ponavljač Lenjina i ako se ima na umu da se ne može govoriti o bitnom Lenjinovom utjecaju na filozofsko sazrijevanje mladog Gramscija⁰⁴, onda se čini ispravnim zaključiti kako je upravo to njegovo “nezavisno” sazrijevanje glavni razlog Gramscijevog *originalnog* čitanja i interpretiranja Lenjina. Gramscijevo nezavisno sazrijevanje ne očituje se samo u njegovom čitanju Lenjina već dobrim dijelom i u odsustvu utjecaja dominantnih teorijskih postavki Druge Internacionalne na njegovu

kreće od velikog Lenjinovog otkrića, otkrića koje je vodilo Lenjina na djelovanje” [P. Togliatti, *Gramsci*, 1967, str. 119].

- 02** Usp. N. Bobbio, *Gramsci e la concezione della società civile*, 1967, tom I, str. 75–100. Kao što je napisao Guido Liguori nakon Bobbijove interpretacije “Gramsci je za mnoge postao čak isključivo teoretičar civilnog društva” [G. Liguori, *Sentieri gramsciani*, 2006, p. 30]. Općenito o polemici koju je izazvala interpretacija Bobbia usp. Liguori, str. 31–42.
- 03** Usp. N. Badaloni, *Il marxismo di Gramsci*, 1975; v. također G. Liguori, *Gramsci conteso. Storia di un dibattito 1922–1996*, 1996, str. 166–168. Kako god gledali na odnos Sorel–Gramsci, vrlo je uvjerljiva teza da se “Sorelov utjecaj na Gramscija ne bi smio odvajati od Lenjinova utjecaja”, odnosno “od utjecaja oktobarske revolucije [...] od Lenjina kao revolucionarnog praktičara” [L. Veljak, *Filozofija prakse Antonija Gramscija*, 1983, str. 59.]
- 04** Prema Linu Veljaku, Gramsci nije poznavao “Lenjinovu knjigu protiv empiriokriticizma” sve do svoga boravka u Sovjetskom Savezu dvadesetih godina. [L. Veljak, str. 62.]. Togliatti pak smatra da se može pretpostaviti kako je Gramsci pred odlazak u Sovjetski Savez 1922. već poznavao skoro sva važna Lenjinova djela, pa tako i njegovu kritiku o empiriokriticizmu iako kaže da je tu knjigu bilo izrazito teško naći te je bila manje-više nepoznata, što ide u korist Veljakove teze. [Usp. Togliatti, *Il leninismo nel pensiero e nell'azione di Antonio Gramsci*, str. 145.]

misao. Naime, jedna od karakteristika Gramscijevog originalnog čitanja Lenjina i Oktobarske revolucije jest upravo da se ono bitno razlikuje od čitanjâ koja su prevladavala u Trećoj Internacionali.⁰⁵

O terminu i polju hegemonije

Krenimo kronologijom, a ona nas navodi da počnemo od pojma hegemonije. Kao što je poznato, termin je prisutan u marksizmu Druge Internacionale, i to uglavnom u vezi s pojmom diktature. Nalazimo ga, na primjer, u francuskom prijevodu iz 1910. spisa Karla Kautskog *Der Weg zur Macht* (1909), pa tako *Herrschaft* (vladavina) postaje *hégémonie*⁰⁶. Radi se upravo o primjeru koji dokazuje svojevrsnu zamjenjivost i usku povezanost pojma *hegemonije* i pojma *diktature proletarijata* u to doba. Kautsky, naime, u navedenom djelu govori o Engelsovom shvaćanju diktature proletarijata kao političke *vladavine* proletherske većine u demokratskoj republici. Odnosno, Kautsky je podsjećao da diktatura proletarijata za Marxa i Engelsa nije bila drugo nego “većinsko načelo osvojeno od najamnih radnika uz proširenje političkih prava, iskorišteno kao ratna mašinerija” na putu u besklasno društvo; isto kao što je demokracija u njihovim promišljanjima prije svega “moć diktatorskog broja (dakle privremena moć većine) suprotstavljena vladajućoj moći buržajske oligarhije”.⁰⁷

U Rusiji, termin hegemonija ne susrećemo samo u Lenjina već i Nikolaja Plehanova, Pavela B. Axelroda i još nekih drugih. Značenje termina je uglavnom povezano s problematikom rukovođenja društveno-historijskim kretanjima koja bi u teoriji trebala voditi buržoazija, ali se pokazuje nespriprema za svoj historijski zadatak.⁰⁸ Odnosno, prema Larsu T. Lihu, ruski socijaldemokrati koristili su riječ *hegemonija* kao pojam za međuklasnu strategiju putem koje bi ruski proletarijat rukovodio revolucijom protiv cara.⁰⁹ Tematika kulturne hegemonije,

05 Lino Veljak primjećuje kako je Gramscijeva interpretacija i razumijevanje Lenjina vrlo blisko Lukácsevoj iz istog perioda. [L. Veljak, str. 70–71.]

06 Usp. B. Bongiovanni, *Egemonia*, 1993.

07 Ibid.

08 Usp. *ibid.*

09 Usp. T. L. Lih, *Lenin Rediscovered: what is to be done? In context*, str. 98. Isto tako, čini se da je pojam hegemonije već 1898. koristio A. Parvus [ibid.]. Općenito, Lih drži da je strategija i ideja hegemonije već upisana u djelu Karla Kautskog *Der Parlamentarismus, die Volksgesetzgebung und die Sozialdemokratie* (Parlamentarizam, narodno zakonodavstvo i soci-

ali ne i sam termin, prisutna je u Aleksandra Bogdanova, to je osobito vidljivo u njegovom projektu društvene teorije zasnovane na proleterskoj kulturi¹⁰. Bogdanov poima proletersku kulturu kao osnovno sredstvo društvene organizacije te smatra da nastanak proleterske kulture treba prethoditi revoluciji. Tako je povezujući znanost i kulturu pisao: “Proletarijat mora doći u posjed nauke ne posle socijalne revolucije, nego prije nje i za nju”.¹¹

S druge strane, termin *hegemonija* nalazi se i kod Otta Bauera koji ga 1924. koristi u kontekstu promišljanja Oktobarske revolucije te ga povezuje s diktaturom proletarijata.¹²

Zamjenjivost termina hegemonije i pojma diktature proletarijata definitivno završava s Gramscijem, iako je i on krenuo od nje. On sa svojim teoretiziranjem hegemonije radikalno nadilazi pitanje diktature kao izvanrednog i privremenog oblika vršenja vlasti, razbijajući usko tehničko-politički okvir unutar kojeg je hegemonija dotada bila promišljana.

Prije nego što stavimo “Gramscijeve naočale”, upitajmo se koje značenje ima hegemonija u Lenjina, tim više što je evidentno da taj pojam, usprkos osnovnih zajedničkih okosnica, ima vrlo često različita značenja od autora do autora te od konteksta do konteksta. Hegemonija

jaldemokracija, 1893) [p. 101]. Takvo poimanje je djelomično opravdano jer je nesumnjivo da se Lenjinova misao razvijala na tragu K. Kautskog, ali postavlja se pitanje je li Lenjin ipak proširio sam pojam i njegovo značenje, što je ideja autora ovih redaka. Na kraju treba primijetiti, kako podsjeća upravo Lih, da je pojam hegemonije koristio i Zinovljev već od 1924., upravo u kontekstu interpretacije Lenjinove misli i djela.

10 Poznata partijska škola koju su na otoku Capriju osnovali Gorki, Bogdanov i Lunačarski (1909), bila je zamišljena kao mjesto obrazovanja radnika, ali istovremeno kao i mjesto stvaranja nove proleterske kulture. Nakon 1917., realizaciju tog projekta predstavljao je tkz. *proletkult* u SSSR-u. Iako su evidentne sličnosti između nekih teza Bogdanova i Gramscija, nema dokaza o izravnom utjecaju Bogdanova na talijanskog filozofa. O mogućem indirektnom utjecaju Bogdanovljevih teorija na Gramscija za vrijeme njegovog boravka u SSSR-u usp. C. Brandist, *The Cultural and Linguistic Dimensions of Hegemony: Aspects of Gramsci's Debt to Early Soviet Cultural Policy*, u: “Journal of Romance Studies”, br. 13/ 2012, str. 24–43. [U vezi s pitanjem je li Bogdanov koristio termin hegemonija v. isto, bilj. 3, str. 39.]

11 A. Bogdanov, *Nauka i radnička klasa* (1918), str. 17.

12 Usp. B. Bongiovanni, *Egemonia*, loc. cit. [Misli se na spis Otta Bauera, *Der Kampf um die Macht* (“Borba za vlast”), 1924.]

za Lenjina nije rezultanta demokratskog dogovora, verbalnog uvažavanja razlika, niti je rezultat verbalne pobjede u debati. Hegemonija bitno nadrašta taj okvir, odnosno, kako piše Lenjin:

“Svaki liberalizam zaslužuje da ga socijaldemokracija podržava taman toliko koliko on na djelu istupa kao borac protiv samodržavlja. Upravo ova podrška od strane jedinog do kraja dosljednog demokrata, tj. proletarijata, svim nedosljednim (tj. buržoaskim) demokratima i ostvaruje ideju hegemonije. Samo sitnoburžoasko shvaćanje *hegemonije*, koje karakterizira cjenkanje, vidi njenu suštinu u sporazumu, u uzajamnom priznavanju u verbalnim uslovima. S proleterske točke gledišta, hegemonija u ratu pripada onome koji se najenergičnije bori, koji koristi svaki povod da bi zadao udarac neprijatelju, kod koga se ne razilaze riječi i djela, koji zbog toga, predstavlja idejnog vođu demokracije, koji kritizira svaku polo-
vičnost.” [Kurziv L. B.]¹³

Dakle, prema Lenjinu, hegemoniju ostvaruje onaj tko je dosljedni vođa demokratskog pokreta u borbi za slobodu (u konkretnom povijesnom kontekstu radi se o borbi protiv carske autokracije u Rusiji). Osobine tog vođe su odlučnost i dosljednost; to je onaj čijim riječima odgovaraju fakti, onaj koji koristi svaki pogodni trenutak da djeluje. Samo pod tim uvjetima moguće je biti idejni vođa i ostvarivati hegemoniju. Čini se opravdanim zaključiti kako te karakteristike nadilaze kontekst i situaciju u kojoj piše Lenjin te važe kao opće.

Isto tako, iz navedenog citata proizlazi da je hegemonija već kod Lenjina složen koncept koji zamjenjuje buržoasko-politički pojam koalicije i koalicionog sporazuma. Ona je strukturalna, dakle ekonomski-društveno uvjetovana osobina strategije klasne borbe radničke klase. Hegemonija podrazumijeva svijest o mogućnosti da klasna borba u bilo kojem pogodnom momentu, pod vodstvom najnaprednijih snaga društva, preraste u revoluciju. Istovremeno, borba za hegemoniju omogućava rast i sazrijevanje revolucionarnih snaga u uvjetima klasne borbe. Hegemonija je permanentna otvorenost prema novom, otvaranje puta *mogućnostima* koje *vriju* u klasnoj borbi, dok je ideja koalicije i koalicionog sporazuma “unaprijed određivati mjeru plodnosti” klasne borbe.¹⁴

¹³ V.I. Lenjin, *Radnička i buržoaska demokracija* (1905), str. 80.

¹⁴ Ibid.

Pojam koalicijskog sporazuma uronjen je u horizont puko buržoaskog političkog poimanja demokracije, društvenih snaga i stranaka. Drugim riječima, ideja koalicije taktičko je sredstvo liberalne demokracije, dok je hegemonija u Lenjina zasnovana na svijesti o kontradiktornosti kapitalističkog društva. Ideja hegemonije u Lenjina nadilazi buržoasko-politički horizont i zato što je izraz svijesti o historijskoj ulozi klase bez vlasništva nad sredstvima za proizvodnju u borbi za slobodu i ekonomsku ravnopravnost. Hegemonija nije kompromis s postojećim, zaustavljanje pred danim odnosima snaga, već djelovanje putem kojeg je *moguće* provesti u djelo još samo nove društvene odnose. Kao što je napisao Slavoj Žižek, Lenjinovo djelo i mišljenje karakterizira sposobnost otvaranja pukotine između stvarnog političkog djelovanja i pukog “upravljanja društvenim poslovima”, radi se o pukotini koja ukazuje da “pravi društveni akt (intervencija) nije nešto što funkcionira unutar spleta postojećeg, već je nešto što mijenja baš taj sistem odnosa, određuje kako stvari funkcioniraju”.¹⁵ Ako je točno, kao što tvrdi Žižek, da je Lenjin u djelu *Što da se radi?* (1902) izrazio i otkrio “bezuovjetnu volju”, te je tim djelom “zahvatio u situaciju ne u pragmatičnom smislu ‘prilagodbe teorije na zahtjev realiteta kroz nužne kompromise’”¹⁶ već baš suprotno, isto treba reći i za njegovo promišljanje hegemonije.

Pojam hegemonije u Lenjina nadilazi buržoaski politički okvir, ali na bitno drugačiji način nego kod Gramscija. Kod Gramscija nailazimo na znatno kompleksniji pristup hegemoniji, ali on će biti moguć samo nakon Oktobarske revolucije i njezina neuspjeha da se proširi na Zapad. Novi kontekst postaviti će pred Gramscija zadatak da strukturalno iznova promisli relacije između političke borbe i morfologije društva. Dok je kod Lenjina općenito naglasak na revolucionarno-političkom momentu, u Gramscija je naglasak pomaknut na društveno-politički moment, odnosno na procesualno konstituiranje revolucionarnog bloka. Drugim riječima, Gramsci će se naći pred pitanjem neuspjeha revolucije na Zapadu, pitanjem o razlozima pobjede fašizma te općenito, pred pitanjem kako u novim uvjetima strukturirati klasnu borbu.

Bitno je naglasiti da Lenjin promišlja o hegemoniji u citiranom članku u kontekstu revolucionarne 1905. godine u Rusiji koja je za-

15 S. Žižek, *Prema politici istine. Rehabilitiranje Lenjina sto godina nakon “Što da se radi?”*, 2001, str. 22.

16 Ibid.

počela pobunom pod vodstvom svećenika Grigorija Gajon¹⁷. Njega zanima pitanje kako proletarijat, iako je manjina, može stati na čelo demokratskog pokreta i rukovoditi revolucionarnim procesom u carskoj Rusiji. Prema Lenjinu, proletarijat u tom konkretnom procesu/borbi treba podržati buržoaziju koja se aktivno bori protiv carizma. Lenjin je uvjeren u tom trenutku da će razvoj kapitalizma u Rusiji omogućiti daljnji razvoj proizvodnih snaga, a samim time i razvoj proletarijata. Babica kapitalističkog razvoja u Rusiji može biti samo proletarijat, samo on može dokrajčiti feudalizam u Rusiji jer buržoazija za takvo što nema snage. Dakle, Lenjinova teza iz 1905. godine glasi da radnici i seljaci moraju biti hegemoni građanskog demokratskog revolucionarnog procesa u Rusiji. Razlog tome njegovu stavu nije samo u detektiranoj nesposobnosti buržoazije da provede vlastitu revoluciju već i u činjenici da 1905. godine po prvi puta na scenu stupaju sovjeti. U njima je Lenjin vidio organizaciju koja može ujediniti osnovne članove revolucionarnog saveza Rusije. Odnosno, Lenjin je tada smatrao da bi sovjeti trebali s buržoaskom revolucijom postati revolucionarna vlada, svojevrsna narodna vlada koju bi sačinjavale sve napredne društvene snage: radnici, mornari, vojnici, revolucionarni seljaci i revolucionarni buržoaski intelektualci, ali ne i konstitucionalistički liberali¹⁸. Radilo bi se o vladi koja je u stanju ostvariti minimalni program socijaldemokracije. Dakle, to je smisao *demokratske diktature proletera i seljaka* o kojoj u to doba govori Lenjin.

Evidentno je dakle, da su pojam hegemonije i pojam diktature proletarijata kod Lenjina neraskidivo povezani s pojmom dijalektike. Njegovo je uvjerenje da se problematici klasne borbe, kao i pitanju usmjeravanja i rukovođenja revolucionarnim društvenim procesom ne može prilaziti mehanički. Lenjin odbija mehaničke i “automatske simetrije buržoazija=demokracija, proletarijat=socijalizam”.¹⁹ Upravo suprotno, dijalektička “analiza, bazirana na određivanju specifičnosti ekonomskog procesa klasnih odnosa, ukazuje da je revolucija 1905. zasigurno buržoaska te da će sigurno otvoriti put razvoju kapitalizma u

¹⁷ Lenjin je svjestan da je Gajon mogao biti provokator ili pak samo oruđe u rukama carske vlade, kao i istinski kršćanski socijalist, ali to po njemu nije toliko bitno koliko je važno da socijaldemokracija i proletarijat učestvuju u nastalom pokretu kao avangarda. [Usp. V.I. Lenjin, *Pop Gajon.*, p. 99–100.]

¹⁸ I. Getzler, *Ottobre 1917, il dibattito marxista sulla rivoluzione in Russia*, str. 9.

¹⁹ L. Gruppi, *Lenin*, 1975, str. 64.

Rusiji”, ali isto tako pokazuje kako ta revolucija nije klasično buržoaska, jer “buržoazija ne može historijski ostvariti hegemoniju”.²⁰ Ona je za to preslaba.

S takvim teoretiziranjem Lenjin se bitno udaljio od pozicija Plehanova i menjševika. Jedna od osnovnih razlika između menjševika i Lenjina u kontekstu revolucije 1905. odnosi se na pitanje koju ulogu u njoj treba imati proletarijat. Obje strane su se slagale kako proletarijat treba podržati revoluciju, ali bitna razlika je bila u stavu o ulozi koju bi proletarijat treba imati u njoj. Lenjin je zagovarao ideju da proletarijat treba biti hegemon revolucije, dok su se menjševici tome protivili. Suprotno od Plehanova, koji je smatrao da socijaldemokracija ne smije participirati u vlasti koja proizađe iz buržoaske revolucije, Lenjin je želio radikalizirati buržoasku revoluciju, ako ne i “deburžoazirati” putem participacije radnika i seljaka u vlasti.²¹ Po Lenjinu, ako proletarijat ostvari hegemoniju u revoluciji, ona ne samo da će biti uspješna i osigurati bolje uvjete života radnika i seljaka nego će otvoriti vrata za daljnje etape. Naime, već tada Lenjin gleda na buržoasku revoluciju kao na otvoren proces kako u odnosu na evropski kontekst tako i na mogućnosti njenog daljnjeg razvoja u Rusiji.

Tek 1917. godine Lenjin će napustiti ideju ostvarenja demokratske buržoaske revolucije u Rusiji pod vodstvom radnika i seljaka (uvođenjem *demokratske diktature* proletera i seljaka) te je zamijeniti idejom o provođenju proleTERSKE revolucije (*diktature proletarijata*). Lenjin će izmijeniti svoju shemu o revoluciji u Rusiji po izbijanju prvog svjetskog rata. U periodu od 1914–1915., Lenjin zaključuje da rat i kriza mogu dovesti do socijalističke revolucije, odnosno da revolucija treba biti odgovor na rat. Svjestan neujednačenog razvoja kapitalizma u različitim zemljama, on smatra da će u Rusiji prvo izbiti buržoaska revolucija kao “integralni dio socijalističke revolucije na Zapadu”.²²

Ako želimo shematizirati Lenjinovo promišljanje revolucije u Rusiji, može se reći da je ono imalo tri faze: isprva je držao da prije socijalističke revolucije treba biti ostvarena buržoaska revolucija, ali pod hegemonijom revolucionarnih radnika i seljaka (1905. godina); u drugoj je mislio da će buržoaska revolucija u Rusiji biti sastavni dio socijalističke revolucije u Evropi te će tako biti skraćen put od buržo-

²⁰ Ibid. str. 64.

²¹ I. Getzler, *Ottobre 1917*, str. 10.

²² M. Reiman, *I bolscevichi dalla guerra mondiale all'Ottobre*, str. 55 [usp. Getzler, *Ottobre 1917*, str. 11].

aske do socijalističke revolucije (1915. godina); u trećoj fazi zaključio je da boljševici trebaju odmah preuzeti vlast u Rusiji i uvesti diktaturu proletarijata te da će socijalistička revolucija u Rusiji biti preludij revolucije na Zapadu i u svijetu (1917. godina). “Zbog svoje unutarnje logike Lenjinova koncepcija nije mogla ostati ruskom koncepcijom, čak i u najužem političkom smislu: ona se pretvorila u internacionalnu koncepciju. Parole koje je elaborirao boljševički vođa bile su vjerno zrcalo njegovih revolucionarnih ideja; on je smatrao da se imperijalistički rat treba pretvoriti u građanski rat, da se treba boriti za poraz vlastite vlade”.²³ Treba naglasiti da Lenjin misli diktaturu uvijek kao privremenu “magistraturu” putem koje će radnici steći politička prava i osloboditi se jarma kapitala, ne zato što su već većina nego zato što su najpropulzivnija društvena snaga. Iz svega do sad rečenog, proizlazi da su kod Lenjina hegemonija i diktatura proletarijata usko povezane kako značenjem tako i funkcijom.

Iako Lenjinovo poimanje hegemonije (i revolucije) nije mehaničko niti je svodivo na ideju koalicije, ono je bitno jednostavnije od Gramscijevog. Kod Lenjina smo još daleko od problematike “aparata hegemonije”. Odnosno, rečeno Gramscijevim riječima, daleko smo od problematike integralne države koja je “političko društvo + civilno društvo, tj. hegemonija oklopljena prisilom”.²⁴ S druge strane, evidentno je da je između Gramscijevog i Lenjinovog poimanja hegemonije na djelu svojevrsna “filijacija”²⁵, jer su kod Lenjina već naznačene neke

23 Ibid. str. 55.

24 A. Gramsci, *Quaderni del carcere*, 1975, tom I, *Bilježnica* br. 6, § 88, str. 764. Integralna država je zapravo izvorno Gramscijev termin za ono što će Buci–Glucksmann nazvati “proširena država” u svojoj poznatoj knjizi *Gramsci et l’État: Pour une théorie matérialiste de la philosophie*, 1975. Prema autorici, Gramscijevo promišljanje integralne proširene države njegov je odgovor na strukturalne promjene tridesetih godina kako imperijalizma tako i staljinizma. “Središnja točka je sljedeća: kriza 1929. i njeno rješenje (fašizam i New Deal) dovode do kapitalističke revolucije odozgo, do autoritarne rekonstrukcije države; država nije više liberalna država, već intervenira u ekonomiju i organizira mase: ekonomija nije više stvar izoliranih intelektualaca; ona je postala institucionalna činjenica. Proširenje države ne treba interpretirati kao superstrukturalističku činjenicu politike, jer mijenja odnose između ekonomije i politike, mase i države, predstavlja projekt širenja područja političkog posredovanja i vrednovanja — odnosa proizvodnja/politika.” [Ch. Buci–Glucksmann, *Egemonia e teoria dello Stato in Gramsci*, 1977, str. 58–59.]

25 Ch. Buci–Glucksmann, 1977, str. 55.

od osnovnih smjernica po kojima će se početi razvijati Gramscijeva promišljanja. U *Zatvorskim bilježnicama* “razvoj pojma hegemonije, njegova teoretska originalnost, omogućava da se iznova utemelji analiza države u razvijenim zemljama, u ‘jakim karikama’ kapitalizma: Gramsci polazi od Lenjina, ali ide dalje od marksizma Druge i Treće Internacionale”²⁶. Dakle, ako se odnos između Gramscija i Lenjina želi nazvati prevodilačkim, to je ispravno samo pod uvjetom da se prevodilački ne misli u smislu konformnosti originalu, već da se prevođenje poima kao kreativna djelatnost. Ono što veže Gramscija i Lenjina jest kritika ekonomizma. Tu kritiku, koju je započeo Lenjin, Gramsci će radikalizirati i bitno produbiti. Gramsci uočava da kritika ekonomizma kao kritika “razdvajanja ekonomije i politike stavlja pod znak pitanja model univerzalnosti Oktobarske revolucije u jednoj ključnoj točki, tj. simultanosti između momenta krize, kao krize države i osvajanja vlasti”.²⁷ U klasičnom modelu simultanost krize omogućava “frontalno slamanje države”.²⁸ Gramsci “otkriva krizu države kao proces, kao ravnotežu kompromisa, kao nestabilnu ravnotežu”.²⁹ Kod Gramscija hegemonija “je projekt klasnog upravljanja u svojoj cjelini (a ne partije), ona je *problematika* globalne društvene rekonpozicije, s osobinama univerzalnosti: za Gramscija hegemonija pretpostavlja društveni pluralizam — savez proširen na intelektualce kao *masu* — i to je novo u odnosu na Lenjina”.³⁰ Osim toga, Gramscijevo poimanje hegemonije pretpostavlja “morfološki institucionalni pluralizam koji polazi od morfologije kapitalizma, a ne od jednog vječnog metahistorijskog pojma države kao klasnog nasilja”.³¹

Neke opservacije o klasnoj svijesti u Lenjina

Prema Lenjinu, sam ekonomski položaj nije dovoljan da bi se stekla klasna svijest. Klasno-politička svijest ne proizlazi mehanički iz odnosa/sukoba rad-kapital. Kako piše Lenjin u *Što da se radi?* (1902): “(...) socijal-demokratske svijesti kod radnika *nije moglo biti*. Ona je mogla biti donesena samo spolja. Historija svih zemalja pokazuje

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid. str. 60.

²⁸ Ibid, str. 60.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid. str. 69.

³¹ Ibid.

da radnička klasa isključivo svojim snagama može izgraditi trejd-unionističku svijest, tj. uvjerenje da je potrebno udruživati se u saveze, voditi borbu protiv poslodavaca”.³²

“Klasna politička svijest može biti donesena radniku *samo spolja* tj. izvan oblasti ekonomske borbe, izvan odnosa radnika prema poslodavcima. Oblast iz koje jedino možemo crpsti to znanje je oblast odnosa *svih* klasa i slojeva prema državi i vladi, oblast uzajamnih odnosa među svim klasama. Zato se na pitanje: što da se radi da bi se radnicima donijelo političko znanje, ne može davati isključivo i samo onaj odgovor kojim se u većini slučajeva zadovoljavaju praktičari, a da ne govorim o praktičarima koji su skloni ekonomizmu, naime odgovor: ‘ići k radnicima’. Da bi *radnicima* donijeli političko znanje, socijal-demokrati moraju *ići u sve klase stanovništva*, moraju slati *na sve strane* svoje odrede vojske”.³³

Dakle, kritička klasno-politička svijest nastaje po Lenjinu *samo putem stjecanja sveukupne slike društva*, putem sveukupnog uvida u odnos *svih klasa* prema državi. *Klasna svijest* proizlazi iz sveukupnog poimanja društveno-ekonomskih i političkih odnosa, tj. sveukupne analize *ekonomske društvene formacije*, a takvo što nije mehanički zagwarantirano radnicima kao ni bilo kome drugome te za to i tehnički treba vremena. Odnos između *društvenog bitka* i *svijesti* nije jednostavan niti mehanički. Drugim riječima, odnos “iskustvo-svijest nije neposredan”.³⁴ Utoliko je potrebno neko mjesto kritičke konfrontacije gdje se odnos kapitala prema radu može strukturirati u svijest o klasnom sukobu rada i kapitala. Kod Lenjina, politička organizacija je kolektivno-društveno mjesto te elaboracije kako bi se izbjeglo upadanje u subjektivizam i idealistički individualizam. Partija je, dakle, društveno-kolektivna platforma kritičke elaboracije, ona nije nikakav vanjski moralni tutor radničkoj klasi niti je samo organizacija profesionalaca koja vodi radnike kao pasivni element. Partija je samo svjesni izraz pokreta i organski je povezana s radnicima. Utoliko, politička organizacija, tj. partija, garantira i povezivanje teorije s pokretom. Revolucionarna je teorija samo ona “koja omogućava da se ide dalje od neposrednog iskustva, ona koja ga zna dijalektički negirati da bi ga *preuzela*, zahvaljujući analizi koja ide dalje od same pojavnosti fenomena i zahvaća

³² V.I. Lenjin, *Što da se radi?*, str. 176–177 [prijevod neznatno modificiran].

³³ Ibid. str. 217.

³⁴ Gruppi, *Lenin*, str. 47

bit”.³⁵ Strukturirana i koherentna teorija garancija je dosljednog političkog djelovanja radničkog pokreta, njegove autonomije u odnosu na buržoaske utjecaje. Odnosno, bez “revolucionarne teorije ne može biti ni revolucionarnog pokreta”.³⁶

Jedan od problematičnih aspekata Lenjinove koncepcije, ali u nekom vidu to je i njegova snaga, jest to da on vidi partiju kao jedino mjesto kritičke elaboracije, odnosno kao kolektivni revolucionarni subjekt. Historijski gledano, takvo Lenjinovo poimanje, koje nije bitno drugačije od poimanja partije kakvo je dominiralo u Drugoj Internacionali, postaje problematično nakon Oktobarske revolucije. Ono je bilo funkcionalno u fazama pripremanja za revoluciju i u samoj revoluciji, ali ograničenja takvog poimanja postaju evidentna kada na scenu stupaju sovjeti, odnosno kad se otvara pitanje prevladavanja

35 Ibid.

36 Lenjin, *Što da se radi?*, str. 171. Načelno je potpuno prihvatljiva teza Larsa T. Liha u *Lenin Rediscovered*, prema kojoj Lenjin s djelom *Što da se radi?* nije imao nikakvu namjeru odstupiti od koncepcije partije kakvu je zastupao K. Kautsky i kakva je bila izložena u Erfurtskom programu, jer naravno da je njemačka socijaldemokracija bila uzor ruskim socijaldemokratima. Isto tako, nesumnjivo je da u tome Lenjinovu djelu nije prisutna teza o partiji kao organizaciji koju trebaju voditi samo partijski intelektualci, a još manje ideja o partijskim rukovodiocima kao onima koji jedini imaju monopol nad strategijom klasne borbe. Ako se možemo složiti s Lihom da Lenjin u navedenom djelu nije želio postaviti neku novu ideju partijskog radnika (novu u odnosu na njemačku socijaldemokraciju), njegov prijevod naziva “профессиональный революционер” i “революционер по профессии” sa *revolutionary by trade* ne čini se uvjerljivim. Upitnost tog prijevoda jasno je vidljiva u slavenskim jezicima. Naime, ako se slijedi Liha, trebalo bi prevoditi “revolucionar po znanu/struci/poslu“. Isto tako, postavlja se pitanje, ako je Lih u pravu, zašto Lenjin nije koristio termin ремесло umjesto профессиональный? S druge pak strane, uvjerljiva je Lihova teza da Lenjin nigdje u knjizi ne iznosi sintezu tog novog profila partijskog rukovodioca. Isto tako, nije se teško složiti s Lihom da je Lenjin, koristeći taj pojam, prije svega želio naglasiti da se partijska aktivnost treba obavljati jednako savjesno kao i vlastita radnička profesija (zanat/struka), te da evidentno sam pojam u Lenjina nije povezan s pojmom intelektualca ili idejom vođe [usp. Lih, *Lenin Rediscovered*, 464–465]. Istovremeno, čini se evidentnim da je Lenjin, razvijajući svoje misli na tragu Kautskog, znatno više (ili bolje) naglasio voljni moment (to je uostalom i teza Žižeka) i važnost momenta nadgradnje. Treba podsjetiti s Gramscijem — kad smo već kod prevodjenja — da je “prevesti Erfurtski program u Rusiju” sigurno značilo i kreativno ga izmijeniti prema novom kontekstu.

Partije putem sovjeta nakon osvajanja vlasti 1917. Radi se o problemu koji nije koherentno riješen u praksi od Lenjina, iako je postavljen kao teorijsko pitanje. Radi se o nezadovoljavajućem rješenju jer se problem odnosa Partije i sovjeta postponira u buduću perspektivu (dosta daleku) odumiranja države i prijelaza iz socijalizma u komunizam. Dakle, tu smo pred problematičnim aspektom kako Lenjinove teorije tako i prakse.

S druge pak strane, kada bi odnos svijesti i iskustva bio neposredan, onda bi npr. buržoaski društveni bitak rađao isključivo buržoasku svijest te bi “revolucionarna teorija nastajala u intelektualaca putem posve spekulativnog procesa”.³⁷ Svijest buržoaskog društvenog bitka je “svijest društveno kontradiktorne zbilje”³⁸; prevladavanje te vlastite kontradiktornosti jest ono što je vodi prema pokretu obespravljenih. Iz Lenjinovog poimanja o stjecanju klasne svijesti proizlazi i njegova ideja o socijaldemokratu kao svojevrsnom “narodnom tribunu”³⁹ koji je organizator te kao teoretičaru koji ide u sve klase društva. On nije tajnik sindikata, jer se njegova djelatnost ne svodi na ekonomsku borbu nego je prije svega političkog karaktera. Socijaldemokrat zastupa i propagira svoje socijalističko uvjerenje, ali i zastupa opće demokratske instance bez kojih je socijalizam nemoguć⁴⁰. Kroz borbu za opće demokratske instance ne pridobivaju se u socijalistički tabor samo radničke mase već i napredna inteligencija. Da li je i tu na djelu, iako vrlo rudimentarno, anticipacija organskog intelektualca, ostavljamo kao pitanje. Naime Gramsci je pisao kako novi tip intelektualca treba aktivno participirati u praktičnom životu kao organizator koji permanentno širi vlastite ideje.⁴¹

Važnost shvaćanja antideterminističkog odnosa svijesti i objektivnih uvjeta imat će u kasnijem razvoju Lenjinove misli još nekoliko važnih posljedica. Radi se o njegovoj analizi imperijalizma i postavljanju nacionalnog i kolonijalnog pitanja. Osobito u ovom pitanja Lenjin će otići bitno dalje od Marxa i Engelsa. Odnosno, formulirat će odgovore na ta pitanja znatno koherentnije u odnosu na postavke

³⁷ Gruppi, *Lenin*, cit., str. 46.

³⁸ Ibid. str. 45.

³⁹ V.I. Lenjin, *Što da se radi?*, str. 218.

⁴⁰ Tu se ne misli na profesionalnog političara, već na klasno svjesnog i politički aktivnog radnika.

⁴¹ A. Gramsci, *Quaderni del carcere*, tom III, str. 1550–1551.

historijskog materijalizma od samih utemeljitelja. Važnost i vrednovanje subjektivno-političkog momenta i njegovog konstituiranja, odnosno superstrukture, kod Lenjina je vidljivo i u tezi da tko čeka “čistu socijalnu revoluciju, taj je nikada neće dočekati”.⁴² Osim navedenog, Lenjinovo vrednovanje autonomije nadgradnje izlazi u prvi plan u još jednoj temi koja mu je zajednička s Gramscijem: radi se o problematici ideologije.

Kao što piše Lenjin 1901. godine, osnovna pogreška onih koji zagovaraju ekonomizam jest u tome da se zapliću

“(...) u pitanju uzajamnog odnosa ‘materijalnih’ (stihijskih...) elemenata pokreta i ideoloških (svjesnih, djelujućih ‘po planu’). Ne shvaćaju da ‘ideolog’ naziv ideologa zaslužuje tek kada ide *ispred* stihijnog pokreta, pokazujući mu put, kada umije prije drugih da riješi sva teorijska, politička, taktička i organizacijska pitanja na koja stihijski nailaze ‘materijalni elementi’ pokreta. Da bi se stvarno ‘vodilo računa o materijalnim elementima pokreta’, treba se kritički odnositi prema njima, treba znati ukazivati na opasnosti i nedostatke stihijskog pokreta, treba znati podizati stihijnost na nivo svjesnosti. Ako se, međutim, govori da ideolozi (tj. svjesni rukovodioci) ne mogu skrenuti pokret s puta koji je određen uzajamnim djelovanjem sredine i elemenata, to znači zaboravljati abecednu istinu da svijest *učestvuje* u tom uzajamnom djelovanju i tom opredjeljivanju”.⁴³

Utoliko, prema Lenjinu, teza pobornika ekonomizma “da nikakvi naponi (...) ideologa ne mogu odvući radnički pokret s puta koji je određen uzajamnim djelovanjem materijalnih elemenata i materijalne sredine — [znači] apsolutno što i odricanje od socijalizma”.⁴⁴ Stav pobornika ekonomizma istovjetan je, prema Lenjinu, sa stavovima revizionista u njemačkoj socijaldemokraciji (dakle, prije svega sa stavovima bernsteinovaca), jer jedni i drugi ne razumiju kako “stihijna evolucija treba biti povezana sa svjesnom revolucionarnom akcijom”.⁴⁵ Kao što se vidi iz izdvojenog dužeg citata, Lenjin je već prije spisa *Što da se radi?* naglašavao važnost svjesnog momenta i zastupao tezu da

⁴² V.I. Lenjin, *Rezultati diskusije o samoopredjeljenju* (1916), str. 162.

⁴³ V.I. Lenjin, *Razgovor s braniocima ekonomizma* (1901), str. 219–220.

⁴⁴ V.I. Lenjin, *Što da se radi?*, str. 185.

⁴⁵ V.I. Lenjin, *Razgovor s braniocima ekonomizma* (1901), str. 220.

bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta. U stavu koji zagovara spontanost masa Lenjin prepoznaje čist determinizam. Sukus takve pozicije je teza da kada mase djeluju spontano, tj. potaknute samim ekonomskim uvjetima, one uvijek djeluju politički ispravno. Ono što se gubi u ekonomizmu i determinizmu jest sama svrha i cilj klasne borbe, njena politička i historijska dimenzija. Sama klasna borba postaje sekundarna jer je kapitalizam mišljen kao sistem čiji razvoj spontano, prirodno i nužno vodi prevladavanju klasnih razlika. Shodno tome, takav stav u krajnjoj liniji implicira da je nepotrebno promišljati klasnu problematiku u povijesno-filozofskom kontekstu kao ni postavljati pitanje o strategiji i taktici klasne borbe. Prema Lenjinu, ideološka borba sastavni je dio klasne borbe, a pojam ideologije izravno upućuje na pojam svijesti i svjesnog djelovanja.

Ideologija nije kod Lenjina znanost o idejama, već svjesno planiranje i organiziranje djelovanja koje nastaje elaboracijom teoretskih i praktično političkih pitanja. Razlika između prosvjetiteljskog i Lenjinovog poimanja ideologije proizlazi iz same srži historijskog materijalizma. Historijski materijalizam uči da su sve ideologije klasno uvjetovane, pa je tako i on sam klasno uvjetovan. Dok druge ideologije žele pomiriti kontradikcije kapitalizma, marksizam je teorija tih kontradikcija; to je njegova *differentia specifica*. Drugim riječima, marksizam je “svjestan svoje parcijalnosti, povezanosti s jednom klasom i određenim povijesnim momentom”.⁴⁶ Utoliko, po Gramsciju, kada marksizam pretendira da bude apsolutna istina, on postaje ideologija (ovdje u pejorativnom smislu) kao i sve druge.⁴⁷

Ne može se dakle prihvatiti stav prema kojem se s Lenjinom iz *Što da se radi?* vraćamo na prosvjetiteljsko poimanje ideologije.⁴⁸ Kad bi bilo tako, onda bi to značilo da buržoaska ideologija nije kontradiktorna. Kod Lenjina imamo neutralnu koncepciju ideologije samo u *relativnom* smislu te riječi, jer marksizam po definiciji ne može biti neutralan. Ali naravno, tu smo tek kod Lenjina, još daleko od Gramscijevog promišljanja ideologije.

Treba imati na umu da u Marxovom opusu nalazimo dva moguća čitanja ideologije. Jedno je ono poznato iz *Njemačke ideologije* prema kojem je ideologija lažna svijest. (Isti stav će izraziti Engels u svom pismu Mehringu iz 14. 7. 1893.). Drugo je ono na koje možemo nai-

⁴⁶ G. Liguori, *Ideologia*, 2009.

⁴⁷ Usp. *ibid.*

⁴⁸ To je npr. teza Terry Eagletona [usp. *Ideology: An Introduction*, 1991, str. 90].

ći u poznatom *Predgovoru za Prilog kritici političke ekonomije* iz 1859. Tamo Marx kaže da ljudi kroz ideološke oblike postaju svjesni sukoba između materijalnih proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa te da im upravo ti oblici omogućuju stupanje u borbu koja nastaje iz tog sukoba.⁴⁹ Gramsci će svoje pozitivno vrednovanje ideologije zasnovati upravo na proširenom čitanju tog Marxova pasusa kao i *Teza o Feuerbachu* (1845).⁵⁰ Ako je točno, kao što je naglasio Liguori, da Gramsci za takvo čitanje ideologije može naći legitimaciju kako u Labriole tako i u drugom dijelu navedenog Engelsova pisma Mehringu,⁵¹ ne može se negirati da je i Lenjinovo čitanje ideologije upravo jedna bitna karika u tom lancu.

Oktobarska revolucija

Osim što od Gramscijevih pojmova možemo koračati unazad k Lenjinovim, kao što je rečeno na početku, Gramscijeva misao može služiti kao epistemološko oruđe za antidogmatsko čitanje Oktobarske revolucije 1917. i Lenjinove misli.

Ključ za takvo čitanje nalazimo u poznatom Gramscijevu članku *Revolucija protiv Kapitala* (1917). Dok piše taj članak, Gramsci zna relativno malo o zbivanjima u Rusiji, kao što je u to vrijeme i njegovo poznavanje Lenjinovih spisa relativno slabo. Usprkos tome, Gramsci je uspio ukazati na povijesnu važnost, na ono *bitno novo* što je sadržano i izraženo u samom činu Oktobarske revolucije — ono *bitno novo* kako u odnosu na dotadašnju povijest radničkog pokreta tako i u odnosu na dotadašnju marksističku teoriju. Gramsci je shvatio *koliko važnu ulogu* ima *subjektivna revolucionarna inicijativa* u Lenjinovoj interpretaciji marksizma. Subjektivitet koji ne lebdi u oblacima nego djeluje na bazi kritičkog promišljanja objektivnih uvjeta (na bazi konkretne društveno-ekonomske analize). Tako Gramsci piše:

“boljševička revolucija je stvar više ideologije nego činjenica [...]. Ona je revolucija protiv *Kapitala* Karla Marxa. Marxov *Kapital* je u Rusiji bio buržujska knjiga, više nego proletera”.⁵²

⁴⁹ Usp. K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, 1976, str. 7–11. Usp. N. Merker, *Introduzione* u: K. Marx–F. Engels, *La concezione materialistica della storia*, 1986, str. 21.

⁵⁰ G. Liguori, *Sentieri di Gramsci*, str. 56.

⁵¹ Ibid.

⁵² A. Gramsci, *Rivoluzione contro il Capitale* (1918), 1969, str. 80.

Kapital je važio kao dokaz nužnosti da se u Rusiji prvo mora formirati buržoazija, da prvo treba započeti faza kapitalističkog razvoja, kao u ostalim zemljama zapadne Evrope, prije nego što proletarijat može i pomisliti na svoju revoluciju. Ipak su same činjenice opovrgle ideologiju ekonomskog determinizma. Revolucija je napravila to da činjenice prevladaju sve unaprijed zadane “kritičke sheme”. U tome i jest veličina Lenjina i boljševika 1917. godine, jer po Gramsciju, iako “oni negiraju neke tvrdnje *Kapitala*, ne poriču njegovu imanentnu misao”.⁵³ Odnosno, ruski marksisti ne

“kompiliraju po djelima učitelja formalnu doktrinu, koja bi se sastojala od dogmatskih tvrdnji, izvan svake diskusije. Oni žive marksističku misao, onu koja nikada ne umire, koja je nastavak talijanske i njemačke idealističke misli i koja je kod Marxa kontaminirana pozitivističkim i naturalističkim natruhama. A ta misao postavlja uvijek kao najveći faktor historije ne gole ekonomske činjenice, već čovjeka, društvo ljudi što se međusobno zbližavaju, međusobno razumiju, razumiju kroz uzajamne kontakte (civilizaciju) društvenu kolektivnu volju, ljude koji shvativši ekonomske faktore, prosuđuju ih i podvrgavaju vlastitoj volji, kako bi ova postala pokretač ekonomije, kako bi oblikovala objektivnu zbilju”.⁵⁴

Gramsci nam omogućuje uvid u to kako je Lenjin putem svoje političke misli i prakse napravio svojevrstu opću reformu dotadašnjeg marksizma. Iz toga jasno proizlazi da se njegova misao ne može svesti niti na ortodoksni niti na revizionistički marksizam Druge Internacionalne. Istovremeno, Gramsci je shvatio — bolje od mnogih drugih — da Lenjin nije poimao marksizam kao zatvoreni krug dogmi ili “knjigu recepata za gostionicu budućnost”. Prema Lenjinu, marksizam nije filozofija povijesti, srž marksizma je konkretna analiza konkretne povijesne situacije. Lenjin nije samo poimao marksizam kao metodu već ju je sa rijetkom pronicljivošću i sposobnošću znao primjenjivati u novim okolnostima. Gramscijeve se teze potvrđuju osim u Oktobarskoj revoluciji i u već prikazanoj Lenjinovoj polemici sa zagovornicima ekonomizma u Socijaldemokratskoj partiji Rusije. Kao što smo vidjeli, kritika mehaničkog poimanja odnosa baze i nadgradnje bit će u prvom planu u djelu *Što da se radi?* (1909), a ista je kritika prisutna i u djelu *Jedan korak naprijed, dva nazad* (1904) te u drugim političkim

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid. str. 81.

tekstovima koje određena marksistička dogmatska vulgata nije smatrala filozofski relevantnim. Upravo Gramsci ukazuje na kratkovidnost takvog dogmatizma. Općenito, tragom Gramscijeva promišljanja treba zaključiti da, ako se želi tražiti Lenjinova *filozofija*, nju ne treba tražiti u njegovim striktno filozofskim dijelima (npr. *Materijalizmu i empiriokriticizmu*, 1909)⁵⁵ već u njegovim političkim tekstovima i djelovanju koje je obilježeno specifičnom sposobnošću postavljanja dijalektičkog odnosa teorija-praksa.

Ne treba potcijeniti činjenicu da nakon Oktobarske revolucije postaje jednako važno, ako ne i važnije od pitanja prelaska teorije u praksu, obrnuto pitanje, naime, kako na temelju nove prakse, koja je izašla iz lenjinističkih-marksističkih teoretskih premisa, izgraditi marksističku teoriju novog društva. Odnosno, radi se o pitanju kako na osnovi novog društvenog bitka graditi odgovarajuću koherentnu teoriju koja treba biti indikator smjera i načina izgradnje novog besklasnog društva. To pitanje je dobrim dijelom ostalo bez odgovora, ali to ne umanjuje činjenicu da Lenjin i Oktobar predstavljaju svojevrsni kopernikanski obrat unutar društveno-epistemološke problematike marksizma. Oktobarskom revolucijom potlačeni su postavili pred sebe — kao možda nikada dotad u historiji — pitanje što trebaju raditi kako bi izgradili društvo bez eksploatacije.

Dakle da ponovimo, vrativši se Gramsciju: Lenjinovu filozofiju i socijalnu teoriju treba tražiti u njegovim novinskim člancima, prigodnim tekstovima (npr. *Aprilskim tezama*, 1917), koji su baš zbog svog kontingentnog karaktera često elastičniji i filozofski otvorenijeg pogleda od striktno filozofskih tekstova u kojima je isuviše prisutna sjena Plehanova, Kautskog i određeni, često okoštali, duh Druge Internacionalne. Ovu misao (tezu o metodologiji čitanja Lenjina), možemo naći u Gramscijevim *Bilježnicama*. Gramsci piše:

⁵⁵ U ovome radu nisu uzete u obzir Lenjinove *Filozofskim sveske* (1929–1930), jer ih Gramsci nije poznavao. Prema Togliattiju, Gramsci u zatvoru nije imao pristup Lenjinovim spisima. Otud, kada i citira ili piše o Lenjinu, to je uglavnom na osnovi sjećanja. Općenito, po Togliattiju, talijanski ljevičari upoznali su se s Lenjinovim djelima tek od 1918. Lenjin postaje poznat u Italiji u kontekstu organizacije i priprema za Zimmerwaldsku konferenciju 1915, ali izgleda još u to doba nema prijevoda njegovih djela. Tek 1917. godine počinju cirkulirati dijelovi njegovih spisa te tekstovi o njemu, i to uglavnom putem francuskih i američkih časopisa. Usp. Togliatti, *Il leninismo nel pensiero e nell'azione di Antonio Gramsci*, str. 144–145.

“Događa se da jedna velika osoba izrazi svoju najplodniju misao ne na mjestu koje bi za to bilo ‘najlogičnije’ [...] Političar piše o filozofiji: može biti da njegovu ‘pravu filozofiju’ treba tražiti u političkim spisima. U svakoj osobi postoji neka dominantna i prevladavajuća djelatnost; upravo u njoj treba najčešće tražiti njegovu *implicitnu* misao, koja je ponekad i u kontradikciji s onom *ex professo*.”⁵⁶

Kao što smo vidjeli u tekstu *Revolucija protiv Kapitala*, Gramsci jasno evidentira radikalni antideterminizam i antiekonomizam koji je imanentan Lenjinovom praktičnom djelu, ali — slijedimo Gramscija iz *Bilježnica* — i njegovoj ‘pravoj filozofiji’. Usporedimo li ove stavove Gramscija iz predzatorne faze s gore navedenim stavom iz *Bilježnica*, možemo zaključiti kako se Gramscijev stav o Oktobarskoj revoluciji nije bitno promijenio u ranim i zrelim spisima. Za Gramscija “Lenjin predstavlja revolucionara, revolucionarnog mislioca i organizatora, a ne utemeljitelja”⁵⁷ neke nove ortodoksije. U tom smislu, prema Gramsciju, ono najvrijednije u Lenjinovu djelu jest naglašavanje autonomije nadgradnje koje proizlazi iz njegovog specifičnog poimanja dijalektike subjekt-objekt. To je već evidentirano kroz citate iz *Što da se radi?*, ali Gramsci nas upozorava da Lenjinova ‘prava filozofija’ dolazi do punog izražaja baš s Oktobarskom revolucijom 1917. Lenjinova misao i djelo predstavljaju istovremeno praktički i epistemološki rez sa stavovima i pozicijama koje su prevladavale u Drugoj Internacionali (iako su njena najbolja pera znala iskakati iz tog okvira). Za Gramscija je Lenjin revolucionar jer je djelatni “kritičar transformacije Marxove misli i učenja o inerciji proletarijata”⁵⁸. Odnosno, Lenjin je revolucionarni mislilac “koji je shvatio da Marx nije bio doktrinar, niti mesija”⁵⁹. Lenjin je uspio pretvoriti svoju misao u “djelatnu silu historije”⁶⁰ i tako, kao što će Gramsci nešto kasnije napisati, postao “začetnikom novog procesa razvoja historije”⁶¹. Lenjinova kritika dominantnih interpretacija Marxove misli i poimanja klasne borbe unutar Druge Internacionale proizlazi iz prakse

⁵⁶ A. Gramsci, *Quaderni del carcere*, cit., toma I, Bilježnica br. 4, §46, str. 472–3.

⁵⁷ L. Veljak, str. 71.

⁵⁸ Ibid., str. 70.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ A. Gramsci, *I massimalisti russi* (1917), u: A. Gramsci, *Scritti politici*, str. 66.

⁶¹ A. Gramsci, “Capo” (1924), u: A. Gramsci, *Scritti politici*, str. 541.

i potvrđuje se u njoj, i upravo zato ona predstavlja revolucionarni prekid s ideologijom i teorijom Druge Internacionale. Odnosno, kako je pisao Gramsci 29. IV. 1917., dakle prije Oktobarske revolucije, a poslije Februarske: “uvjereni smo da ruska revolucija, osim što je proleterska činjenica jest i proleterski čin, te da zato mora prirodno završiti u socijalističkom sistemu”.⁶²

Filozofske implikacije Lenjinovog teoretiziranja klasne borbe i uloge koju u njoj ima svijest proizlaze iz specifičnog poimanja odnosa subjekt-objekt. Kako piše Luciano Gruppi: “Radi se o dijalektičkom odnosu u kojem subjektivnu inicijativu pobuđuju objektivni uvjeti unutar kojih se kreće, ali ona nije njihov mehanički odraz, jer subjektivna inicijativa aktivno djeluje i transformira samu objektivnu situaciju”.⁶³ Odnosno, jednostavnije rečeno: filozofska relevantnost Lenjina leži u njegovu antimehaničkom poimanju “odnosa subjekt-objekt, revolucionarne inicijative i objektivnih uvjeta”⁶⁴, u poimanju koje je na tragu Marxovih *Teza o Feuerbachu*. Prema Gruppiju, u Lenjina nalazimo takav “odnos između objektivne situacije i političke inicijative, *subjekta* i *objekta*, koji — iako postavlja subjekt i njegovu inicijativu unutar objektivne povijesne situacije — ne izvodi subjektivnu inicijativu na mehanički način iz objektivne situacije, već potcrtava inicijativu subjekta, kreativnu sposobnost intervencije koja transformira zbilju”.⁶⁵ To kreativno, o kojem govori Gruppi, treba shvatiti u duhu Gramscija. Misao je prema Gramsciju kreativna kada je sposobna modificirati način osjećanja *velikog broja* (mase)⁶⁶ jer time modificira i samu zbilju koja nije pojmljiva bez velikog mnoštva. Kreativno upućuje istovremeno i na činjenicu da *ne postoji* zbilja koja je za sebe i po sebi, već postoji samo u povijesnom odnosu spram ljudi koji je modificiraju.⁶⁷ Upravo taj kreativni moment, odnosno njegovo naglašavanje, u Lenjinovim spisima, kao i Lenjinova praktično-politička sposobnost provođenja teorije u praksu, jest ono zbog čega Gramsci kaže da je

⁶² A. Gramsci, *Note sulla rivoluzione russa* (1917), u: A. Gramsci, *Scritti politici*, str. 59.

⁶³ L. Gruppi, *Introduzione*, 1969, str. 18.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid. str. 22.

⁶⁶ Sličnu misao nalazimo u Marxa koji piše: “sama teorija postaje materijalna sila kad zahvati mase.” [K. Marx, *Prilog kritici Hegelove filozofije prava* (1844), 1976, str. 98.]

⁶⁷ Usp. A. Gramsci, *Quaderni*, tom II, Bilj. 11, § 59, str. 1486.

Lenjin, unaprijedivši političku praksu, unaprijedio i filozofiju. Vrlo slično Gramsciju mislio je (skoro u istom periodu) Miroslav Krleža, prema kojem “Historijsko značenje Oktobarske revolucije i jest u tome, da je iz teorije prešla u praksu. Poslije pedesetogodišnjeg očekivanja ona je postala činjenica”.⁶⁸ Odnosno Gramscijevim riječima:

“Sve je politika, i filozofija ili filozofije [...] jedina filozofija jest povijest na djelu, tj. sam život. U tom smislu može se tumačiti teza da je proletarijat nasljednik njemačkog idealizma — te se može tvrditi da je teorizacija i ostvarenje hegemonije od strane Ilicija bio veliki metafizički čin”.⁶⁹

Da bi se shvatio u svom punom značenju Gramscijev citat, prema kojem je Lenjin unaprijedio filozofiju, treba objasniti kako Gramsci postavlja vezu ideologije, politike i filozofije. Razumijevanje tog odnosa važno je i da bi se shvatilo kako voditi klasnu borbu. Identitet historije i filozofije, prema Gramsciju, “imanentan je historijskom materijalizmu” te podrazumijeva identitet historije i politike, “dakle identitet politike i filozofije”.⁷⁰ Postavlja se pitanje, ako se prihvati taj identitet, kako razlikovati ideologiju i filozofiju? Na to pitanje, Gramsci odgovara na sljedeći način:

“Razlika će biti moguća, ali samo prema stupnjevima (kvantitativno) ne i kvalitativno. Ideologije će biti ‘prava’ filozofija jer će ona biti filozofska pojednostavljenja koja navode mase da konkretno djeluju, na transformaciju zbilje. One će biti aspekt mase svake filozofske koncepcije [...] Ako je političar historičar (ne u smislu da čini historiju, već s obzirom da djelujući u sadašnjosti interpretira prošlost), utoliko, historija je uvijek suvremena historija, tj. politika [...] ova teza podrazumijeva identifikaciju historije i politike, dakle ideologije i filozofije”.⁷¹

68 M. Krleža, “O značenju ruske revolucije u okviru imperijalizma”, 1939, str. 81.

69 A. Gramsci *Quaderni*, tom I, Blj. 7. § 35, str. 886. Gramsci je, kako bi izbjegao zatvorsku cenzuru, kriptirao ili skraćivao imena boljševika i marksista. Tako u *Bilježnicama* umjesto Lenjin nalazimo Ilici (kao i Ilič, Iliič ili Vilici). Umjesto Trockij, Bronstein, Bronst, Leone Davidovi, Leone Davidovici, Davidovi, Leo Davidovic, L. Dav. Br., Leone Bronstein; umjesto Staljin Giuseppe Bessarione; umjesto Plekhanov, Plekh. [U prijevodu je ostavljena Gramscijeva izvorna skraćunica/kriptacija.]

70 A. Gramsci, *Quaderni*, tom II, Blj. 10. § 1, str. 1241.

71 Ibid. str. 1242.

Ideologija je utoliko filozofija ne-filozofa. Kada marksizam negira važnost i funkciju ideologije koja prolazi iz povezanosti (ako ne i identičnosti) teorije (filozofije) i politike, jer ideologija postaje istina kroz praksu, s obzirom da je kriterij *moći i zbiljnosti* misli praksa, i kada se on pretvara u pohvalu postojećeg, onda on nužno gubi pozicioni rat protiv kapitala. Odnosno, kad se subjektivna revolucionarna inicijativa podređuje objektivnoj datosti, umjesto da ona revolucionira objektivnu ekonomsku datost, tada započinje vrijeme pasivne revolucije. Drugim riječima, pasivna revolucija započinje kada se, suprotno Gramscijevim postavkama (ali i Lenjinovim), počnu dijeliti ekonomija, politika, tvornica i država⁷². Ako se to želi spriječiti, onda mora biti jasno da političko djelovanje ne može i ne smije biti odvojeno od djelovanja u društvu, tvornici, školi te kulturi općenito.

Imamo li na umu da Gramsci piše kako “je teoretizacija i ostvarenje hegemonije od strane Ilicija bio veliki metafizički čin”, možemo zaključiti da je hegemonija, između ostalog, i ključ Gramscijevog pristupa Lenjinu.⁷³ Hegemoniju Gramsci pri tome ne poima kao puku diktaturu proletarijata, već bitno proširuje njezino značenje. Hegemonija je reforma svijesti, stvaranje hegemonog aparata. Odnosno, kako piše Gramsci:

“Ilici je učinio da filozofija [efektivno] uznapreduje [kao filozofija] utoliko što je unaprijedio doktrinu i političku praksu. Realizacija hegemonog aparata, utoliko što stvara nov ideološki teren, ostvaruje reformu svijesti i načina spoznaje; ona jest spoznajna činjenica, jest filozofska činjenica”.⁷⁴

Dakle, hegemonija je kod Gramscija u ovom kontekstu “izgradnja novog društva, nove ekonomske strukture, nove političke organizacije i jednog novog idejnog i kulturnog smjera”.⁷⁵ Takav pristup Oktobarskoj revoluciji omogućava Gramsciju da u njenom promišljanju ne gubi iz vida niti njeno historijsko niti praktično-filozofsko značenje. Revolucija je utoliko proces prijelaza teorije u praksu, reforma spoznaje, reforma filozofije. Po Gramsciju, revolucija nije zauzimanje

⁷² Usp. G. Liguori, *I sentieri di Gramsci*, str. 52.

⁷³ Usp. L. Gruppi, *Il concetto di egemonia in Gramsci*, str. 9.

⁷⁴ A. Gramsci, *Quaderni*, tom II, Bilj. 10, §12, str. 1250.

⁷⁵ L. Gruppi, str. 11.

Zimskog dvorca, već je revolucija intelektualna i moralna reforma koja je nemoguća bez aparata hegemonije.

Možemo zaključiti da je, prema Gramsciju, Lenjin zapravo izvršio svojevrstni “povratak” Marxu iz *Teza o Feuerbachu*. To pak da je i sam Gramsci razvio svoju misao na tragu takve logike i metodologije čitanja Marxa, teza je Fabia Frosinija prema kojem je Gramsci iz *Bilježnica* čitao Marxa iz perioda promišljanja permanentne revolucije (oko 1850.) upravo pod lupom *Teza o Feuerbachu*. Takvo čitanje Marxa, smatra Frosini, dovodi Gramscija do antideterminističkog (praksističkog) čitanja samog *Predgovora* iz 1857., što mu otvara prostor za originalno iščitavanje problematike ideologije i njenog odnosa s istinom.⁷⁶ Zasluga je Lenjina da je svojim djelom (teoretskim i praktičnim) otvorio vrata takvim novim interpretacijama Marxove misli.

Zaključno možemo reći da je bitna filozofija Lenjina (filozofski relevantnog Lenjina) *filozofija prakse* ili *praxis filozofija*. To je filozofija koja je utkana u Lenjinov poduhvat čiji se praktički vrhunac odigrao 7. studenog (po gregorijanskom kalendaru) u 21:40 h kanonadom s *Aurore*.

Zaključno o odnosu ideologije i filozofije

Pojam ideologije u Gramscija osobito je složen jer se u *Bilježnicama* termin pojavljuje u velikom dijapazonu značenja (pozitivnih i negativnih). U ovom kontekstu nije se moguće baviti svim značenjima na koja nailazimo kod Gramscija. Ono što treba primijetiti u kontekstu promišljanja o Lenjinu jest da Gramsci bitno proširuje pojam ideologije.

Ako je filozofija prakse (odnosno, specifično pojmljeni marksizam) teorija kontradikcija kapitalističkog društva, dakle i njegove nadgradnje, jasno je da je ona ideologija koja je svjesna veze politike i filozofije. Po Gramsciju, ideologija je neodvojiva od politike jer organizira mase putem aparata hegemonije, ona je cement integralne države. Ona djeluje kroz štampu (danas masmedije), biblioteke, crkvu, školstvo, arhitekturu, kroz sve ono što Gramsci naziva “rovovima i utvrdama vladajuće klase”.⁷⁷ Tim utvrdama klasa koja ne posjeduje sredstva za proizvodnju treba suprotstaviti vlastite aparate hegemonije koje podrazumijevaju i ideologiju. To su jedina moguća oruđa potčinjenih u pozicionom ratu koji su prisiljeni voditi. Sličan odgovor na pitanje kako se oduprijeti fašizmu koji napreduje, Gramsci je već naznačio

⁷⁶ Usp. F. Frosini, *Da Gramsci a Marx. Ideologia, verità e politica*, 2009, str. 29–45.

⁷⁷ A. Gramsci *Quaderni*, tom I, Bilj. 7. §10 str. 869.

1923. godine (dakle prije produbljivanja problematike ideologije u *Bi-lježnicama*), kada je u članku *Što da se radi?* pisao kako je razlog poraza revolucionarnih partija pred fašizmom u tome

“što nisu imale ideologiju, što je nisu proširile među masama, što nisu osnažili svijest militantata s moralnim i psihološkim uvjerenjima”.⁷⁸

Iz svega navedenog trebalo bi biti evidentno koliko je Gramsci otišao dalje od Lenjina iako je svoje razmišljanje o ideologiji bez sumnje započeo na tragu Lenjinova pozitivnog vrednovanja tog društvenog fenomena. Da bi se uopće moglo razmišljati o ideološko-političkom djelovanju i eventualno o hegemoniji radničke klase, potrebno je prvo ostvariti autonomiju radničke klase. Gramsci zasniva autonomiju radničke klase na autonomiji marksizma.⁷⁹ Što je sukus te autonomije? Filozofija prakse, odnosno, kako je već pisao Labriola, filozofska samodostatnost Marxove misli. Konkretno, radi se o svijesti o povijesnosti i političnosti svake teorije.⁸⁰ To je kod Lenjina izraženo, ali ne uvijek i dosljedno izvedeno. Dakle, autonomija marksizma sastoji se “u izokretanju ideološkog karaktera filozofije, koji ona povijesno ima do danas”; utoliko “teorijska priroda marksizma sastoji se u njenom *odvajanju* (raskolu) od ideoloških oblika postojećih proizvodnih odnosa”.⁸¹ Radi se o izokretanju negativne ideologije i njenog pretvaranja u ideologiju onih koji nemaju vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Odnosno, samo ako smo svjesni ideologičnosti svake znanosti (ovdje u pejorativnom smislu), njene nesvjesnosti o vlastitoj društveno-materijalnoj uvjetovanosti, možemo joj suprotstaviti marksizam kao njen dijalektički obrat.

78 A. Gramsci, *Che fare?* (1923) u: “Studi Storici”, god. 13, br. 4/1972, str. 803–805. U istom članku Gramsci je dao indikacije za prve korake nakon poraza: “Što da se radi, dakle? Od koje točke započeti? Evo, po meni treba započeti od sljedećeg: od izučavanja doktrine koja je svojstvena radničkoj klasi, a to je filozofija radničke klase, sociologija radničke klase, od izučavanja historijskog materijalizma. Evo dakle neposrednog cilja: (...) ujediniti se, kupiti knjige, organizirati predavanja i razgovore na ovu temu, dati čvrste temelje istraživanju i ispitivanju, kritizirati prošlost da bi bili snažniji u budućnosti” [Ibid.].

79 Usp. A. L. De Castris, *La teoria critica delle istituzioni liberali*, u: “Lavoro critico”, br. 9/1971, str. 37.

80 Usp. *ibid.*

81 *Ibid.*

Da bi to bilo moguće, treba imati na umu, kao što je napisala Christine Buci-Glucksmann, da Gramsci nije samo razradio razliku između momenta upravljanja i vladanja i pojmio revoluciju kao izgradnju bloka vlasti, već je “projektirao i interpretirao proces odumiranja države kao morfološki proces tranzicije”⁸² te da se upravo zbog toga kod njega pojam i praksa politike bitno transformiraju. Njegovo poimanje proširene države “modificira lenjinistički ‘primat’ politike kao *striktno politički primat*”.⁸³ S Gramscijem se pojam politike bitno proširuje, “stoga je on prvi koji je od marksizma načinio znanost globalnog društvenog *ponovnog utemeljenja*”.⁸⁴ Evo, dakle, u sintezi osnovnih karakteristika, Gramscijeve reforme marksizma. ◀

82 Ch. Buci-Glucksmann, “Egemonia”, str. 70.

83 Ibid.

84 Ibid.

Literatura

- Badaloni, N. *Il marxismo di Gramsci*, Einaudi, Torino, 1975.
- Bobbio, N., "Gramsci e la concezione della società civile", u: Grupa autora, *Atti del Convegno internazionale di studi gramsciani tenuto a Cagliari il 23-27 aprile 1967*, tom I, P. Rossi (ur.), Editori Riuniti-Istituto Gramsci, Roma, 1969, str. 75-100.
- Bogdanov, A., *Nauka i radnička klasa* (1918), Štamparija "Tucović", Beograd, 1928.
- Brandist, C., "The Cultural and Linguistic Dimensions of Hegemony: Aspects of Gramsci's Debt to Early Soviet Cultural Policy", u: *Journal of Romance Studies*, br. 13/2012, str. 24-43.
- Bongiovanni, B., *Egemonia*, u: *Enciclopedia delle scienze sociali*, Treccani, Roma, 1993.
- Buci-Glucksmann, Ch., "Egemonia e teoria dello Stato in Gramsci", u: N. Badaloni, L. Gruppi, M. Spinella et al. (ur.), *Attualità di Gramsci. L'egemonia, lo Stato, la cultura, il metodo, il partito*, Il Saggiatore, Milano, 1977, str. 53-71.
- Buci-Glucksmann, *Gramsci et l'État: Pour une théorie matérialiste de la philosophie*, Fayard, Paris, 1975.
- De Castris, A. L., "La teoria critica delle istituzioni liberali", u: *Lavoro critico*, br. 9/1971, str. 7-56.
- Eagleton, T. *Ideology: An Introduction*, Verso, London, 1991.
- Frosini, F., *Da Gramsci a Marx. Ideologia, verità e politica*, Derive Approdi, Roma, 2009,
- Getzler, I. "Ottobre 1917, il dibattito marxista sulla rivoluzione in Russia", u: E.J. Hobsbawm, G. Haupt, F. Marek, E. Ragionieri et al. (ur.), *Storia del marxismo. Il marxismo nell'età della Terza Internazionale*, tom III, Einaudi, Torino, 1980, str. 5-5-47.
- Gramsci, A., *Quaderni del carcere*, V. Gerratana (ur.), Einaudi, Torino, tom I-II, 1975.
- Gramsci, A., "Rivoluzione contro il Capitale" (1918), u: A. Gramsci, *Scritti politici*, Editori Riuniti, Roma, 1969, str. 80-83.
- Gramsci, A., "I massimalisti russi" (1917), u: A. Gramsci, *Scritti politici*, Editori Riuniti, Roma, 1969, str. 65-67.
- Gramsci, A., "Capo" (1924), u: A. Gramsci, *Scritti politici*, Editori Riuniti, Roma, 1969, str. 540-543.
- Gramsci, A., "Note sulla rivoluzione russa" (1917), u: A. Gramsci, *Scritti politici*, Editori Riuniti, Roma, 1969, str. 59-62.
- Gramsci, A., *Scritti politici*, P. Spriano (ur.), Editori Riuniti, Roma, 1969.
- Gruppi, L., *Il concetto di egemonia in Gramsci*, Editori Riuniti, Roma, 1972.
- Gruppi, L., *Lenin*, Editori Riuniti, Roma, 1975.
- Gruppi, L. *Introduzione*, u: V. I. Lenin, *Che fare?*, Editori Riuniti, Roma, 1969, str. 7-59.

- Krleža, M., “O značenju ruske revolucije u okviru imperijalizma“, u: M. Krleža, *Knjiga studija i putopisa*, Biblioteka nezavisnih pisaca, Zagreb, 1939.
- Lenjin, V.I., “Pop Gapon” (1905), u: Lenjin, *Dela*, Institut za međunarodni radnički pokret–Yugoslaviapublic, Beograd, 1973, tom 8, str. p. 99–100.
- Lenjin, V.I., “Radnička i buržoaska demokratija” (1905), u: Lenjin, *Dela*, Institut za međunarodni radnički pokret–Yugoslaviapublic, tom 8, str. 76–82.
- Lenjin, V.I., “Što da se radi?“, u: Lenjin, *Izabrana dela*, Kultura, Zagreb-Beograd, 1948, tom I., 153–307.
- Lenjin, V. L., “Razgovor s braniocima ekonomizma” (1901), u: Lenjin, *Dela*, Institut za međunarodni radnički pokret–Yugoslaviapublic, Beograd, 1973, tom 5, str. p. 217–222.
- Liguori, G., *Gramsci conteso. Storia di un dibattito 1922–1996*, Editori Riuniti, Roma, 1996.
- Liguori, G., *Ideologia*, u: G. Liguori i P. Voza (ur.), *Dizionario gramsciano 1926–1937*, Carocci, Roma, 2009.
- Liguori, G., *Sentieri gramsciani*, Carocci, Roma, 2006.
- Lih, T. L., *Lenin Rediscovered: what is to be done? In context*, Haymarket Books, Chicago, 2008.
- Marx, K. “Prilog kritici Hegelove filozofije prava” (1844) u: K. Marx-F. Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1976, str. 90–105.
- Marx, K., *Prilog Kritici političke ekonomije*, Naprijed, Zagreb, 1976.
- Merker, N., *Introduzione*, u: K. Marx–F. Engels, *La concezione materialistica della storia*, Editori Riuniti, Roma, 1986, str.
- Reiman, M., “I bolscevichi dalla guerra mondiale all’Ottobre”, u: E. J. Hobsbawm, G. Haupt, F. Marek, E. Ragonieri et al. (ur.), *Storia del marxismo. Il marxismo nell’età della Terza Internazionale*, tom III, Einaudi, Torino, 1980, str. 51–85.
- Togliatti, P., *Gramsci*, Editori Riuniti, Roma, 1967.
- Togliatti, P., “Il leninismo nel pensiero e nell’azione di Antonio Gramsci”, u: P. Togliatti, *Il Partito*, Editori Riuniti, Roma, 1972, str. 139–163.
- Lenjin, V.I., “Rezultati diskusije o samoopredjeljenju” (1916), u: K. Marx, F. Engels, V.I. Lenjin, *Nacionalno pitanje*, ppb, Novi Sad, 1974, str. 135–165.
- Veljak, L., *Filozofija prakse Antonija Gramscija*, SIC, Beograd, 1983.
- Žižek, S., *Prema politici istine. Rehabilitiranje Lenjina sto godina nakon “Što da se radi?”*, prev. S. Pulig, *Hrvatska ljevica*, br. 7/8, 2001, str. 21–22.